

УДК 159. 98

Осьодло В. І.,

доктор психологічних наук, професор,
начальник гуманітарного інституту,
НУОУ імені Івана Черняховського

Зубовський Д. С.,

науковий кореспондент
лабораторії вікової психофізіології,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України

ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті представлено теоретичний аналіз сучасного стану наукового розуміння феномену посттравматичного зростання особистості учасників бойових дій. Висвітлено та проаналізовано ключові емпіричні результати розгляду цієї проблематики у науково-дослідних працях американських та ізраїльських науковців.

Ключові слова: посттравматичне зростання, психологічна травма, військовослужбовці, бойові дії, соціальна підтримка, ветерани, диспозиційний оптимізм.

The paper presents a theoretical analysis of the current state of scientific understanding of the phenomenon of combatants post-traumatic personal growth. The key empirical outcomes of this issue in the scientific research of American and Israeli scientists are highlighted and critically analyzed.

Key words: posttraumatic growth, psychological trauma, soldiers, combat actions, social support, veterans, dispositional optimism.

Постановка проблеми. В останні роки у зарубіжній психології спостерігається стрімка зміна дослідницьких парадигм стосовно дослідження наслідків психологічної травми. На противагу традиційній та широко представленій “патологізованій” парадигмі, що відповідала на питання про те, яким чином вплив стресорів призводить до небажаних хворобливих наслідків, все активніше протиставляється нова – позитивно орієнтована. З’являється все більше досліджень, у яких не лише

констатується деструктивний бік психотравми, але й емпірично підтверджуються позитивні або адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання психотравмуючої події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній психології позитивні наслідки травматичного досвіду знайшли своє представлення у концепції посттравматичного зростання (posttraumatic growth). Піонери дослідження цього феномену Р. Тедескі та Л. Калхоун визначають посттравматичне зростанням як «досвід позитивних змін, унаслідок боротьби зі значною життєвою кризою» [23, с. 1]. Для коректності розуміння в цій роботі ми дещо змінимо вищезазначений термін та будемо його використовувати з приставкою «особистості» – посттравматичне зростання особистості.

На сьогоднішній день феномен посттравматичного зростання особистості займає одне з провідних місць за кількістю щорічних досліджень та публікацій. Так, станом на 2004 рік, в своїй оглядовій статті на тему «позитивні зміни після травматичних подій» С. Джозеф та А.Лінлей визначали 40 наукових праць, у яких повідомлялося про позитивні зміни, що відбулися з тими, хто пережив травматичну подію [11]. На сьогоднішній день ця цифра збільшилася в десятки разів. Лише на вищезазначену наукову статтю, в пошуковій системі “Google Scholar” вже налічується близько 1500 наукових посилань. Така ж тенденція спостерігається і зі статтею Р. Тедескі та Л. Калхоун «Анкета посттравматичного зростання: вимірювання позитивних наслідків травми» (1996 р.), у якій вперше було розроблено інструментарій для вимірювання цього феномену [22]. На сьогодні ця праця налічує близько 3190 наукових посилань.

Проте, незважаючи на активний розвиток за кордоном, феномен посттравматичного зростання особистості, як тематика наукових досліджень, тільки починає з’являтися у вітчизняних дослідженнях. Інтерес до цього феномену був відображений у наукових працях В. В. Горбунова, В. О. Климчук, О. А. Шелюг та С. Л. Чечко [2, 3, 4].

Однак, жодна з вищезазначених праць не розглядає проблематику дослідження посттравматичного зростання особистості учасників бойових дій. Вітчизняним науковцям залишаються майже невідомими напрацювання їх закордонних колег, які б могли послугувати серйозною основою для проведення досліджень у цьому напрямку.

Мета статті. Метою даної роботи є аналіз сучасного стану наукового вивчення феномену посттравматичного зростання особистості учасників бойових дій у закордонній науково-психологічній літературі, висвітлення ключових та найбільш проблемних сфер дослідження цього явища.

Виклад основного матеріалу. З певною долею впевненості можна стверджувати, що спостереження позитивних трансформаційних змін серед військовослужбовців – учасників бойових дій є доволі поширеним та давнім явищем. Ще до початку цілеспрямованих наукових досліджень наявність подібних змін була відображена в сюжетах численних художніх творів, персонажі яких часто зазнавали кардинальних змін свого життя або своїх життєвих поглядів в результаті безпосередньої загрози життю. Подібні сюжети були найбільш популярними у західноєвропейській літературі по завершенні Першої світової війни. Так, у романі відомого англійського письменника Сомерсета Моема під назвою “На жалі бритви”, було проникливо зображено як один із персонажів, колишній військовий пілот Ларрі Даррел, в результаті пережитої на війні “зустрічі” зі смертю кардинально змінив своє життя. Йому пощастило вижити, коли його товариш прийняв на себе кулю. Зрозумівши шанс, який випав на його долю, Ларрі відкинувши пропозицію про перспективну кар’єру, відправився на пошуки себе, духовних відкриттів, гармонії зі світом. Персонаж відзначає кардинальну зміну власного уявлення про сенс свого життя, уявлень про світ і свою роль у ньому [1].

Перші наукові дослідження, присвячені проявам посттравматичного зростання серед військовослужбовців – учасників бойових дій, почали з’являтися на початку 90-х років. Знаковими в цьому контексті можуть вважатися праці відомого американського психолога та соціолога Глена Елдера [7; 8]. Г. Елдер одним із перших відзначив тогочасну тенденцію ігнорування позитивних наслідків травматичного досвіду військовослужбовців, яка, на його думку, не дозволяла відповісти на питання «чи володіють чоловіки з симптомами посттравматичного стресового розладу адаптаційними якостями, що походять з того ж таки досвіду». Учений був переконаний, що «умови війни можуть мати як негативні, так і позитивні наслідки для однієї й тієї ж людини» [7, с. 318].

Зокрема, в 1989 році, разом з Елізабет Кліпп, Г. Елдер провів ретельне та широкомасштабне дослідження психологічного здоров’я ветеранів Другої світової війни та війни у Кореї [7]. Під психологічним здоров’ям розумілося свідчення психологічного благополуччя та відсутності стресових симптомів (депресія, нав’язливі спогади, нічні кошмари). Дослідження базувалося на ретельному аналізі архівних даних лонгітюдного дослідження, що тривало з 1928 по 1985 рік. Кінцева вибірка складалася зі 149 американських ветеранів.

За результатами аналізу було встановлено, що на додаток до патогенних ефектів, бойовий досвід здійснює позитивний, розвивальний

вплив на деяких військовослужбовців, і, як наслідок, може бути охарактеризований ними з позитивного боку. Так, від 60% до 70% досліджених ветеранів відзначили такі позитивні аспекти свого досвіду участі в бойових діях як: підвищення рівня долаючої поведінки (копінгу), підвищення рівня самодисципліни, збільшення незалежності та розширення планів на майбутнє [7, с. 324]. Зокрема, ті особи, які пережили особливо жорстокі бої, повернулися з війни впевненими у підвищенні власної майстерності додання негараздів і переконаністю в тому, що цей навик зміцнив їх перед обличчям майбутніх життєвих випробувань. Так, один із досліджуваних ветеранів повідомляв: «Я був на лінії фронту, рятуючи важко поранених та вмираючих, працював довгі години під постійним ризиком бути вбитим, мені вдалося показати багато мужності та здорового глузду. Вперше в моєму житті я знав, що зможу впоратися з екстремальними ситуаціями» [7, с. 325]. Ці ж ветерани повідомляли, що завдання, які вони виконували, прищепили їм самодисципліну та здатність контролювати себе, коли інші втрачають “самоконтроль”. Умови військового часу навчили їх значно більше цінувати життя людини та виявляти більш глибоку вдячність за життя в цілому. Половина досліджуваних осіб констатували підвищення навичок співпраці з іншими та повідомляли про глибокі стосунки з бойовими товаришами [7, с. 324]. Спостерігалися певні позитивні зміни у цінуванні та ставленні до власної родини [7, с. 329].

На додаток до вищезазначеного, ветерани, які пережили особливо жорсткі бої, до середини життя стали набагато більш наполегливими та стійкими порівняно з ветеранами, які мали або незначний бойовий досвід, або не мали такого досвіду взагалі. Ступінь відмінностей за цими показниками між групами був надзвичайно високим [7, с. 330]. Якісний аналіз звітів ветеранів дозволив пояснити таку розбіжність тим фактом, що військовослужбовцям, які пережили важкі бойові дії, буденні життєві проблеми часто здавалися незначним порівняно з травмою інтенсивних і постійних артобстрілів.

Деякі з вищезазначених результатів знайшли свою повторне підтвердження ще в одному дослідженні Г. Елдера, проведеному в 1991 р. [8]. Це дослідження концентрувалося на вивченні психологічних наслідків ключових подій життя ветеранів, які мали визначальне значення та в багатьох випадках охарактеризувалися як поворотні життєві моменти.

Отримані дані продемонстрували, що війна була знаковим поворотним моментом у житті більшості ветеранів, та, як правило, мала більш позитивний, ніж негативний відтінок у їхніх ретроспективних спогадах. Три з чотирьох ветеранів досліджуваної вибірки стверджу-

вали, що військова служба певною мірою «переспрямувала» їхнє життя. Ті, хто відзначив таку життєву зміну, наводили декілька причини, серед яких ключовими було швидке дорослішання, поява незалежності, подорожі (війська США мали експедиційний характер) та можливість отримати високий рівень освіти (у США існували державні програми з отримання освіти ветеранами) [8, с. 221]. Когорта ветеранів зі значним досвідом бойових дій паралельно з негативними спогадами про бойові тривоги, жалюгідні умови життя та втрату друзів, також пригадувала свій досвід військового часу з позитивного боку. Ці ветерани, порівняно з «невоюючими» військовослужбовцями, значно частіше відзначали, що, перебуваючи на службі, навчилися цінувати життя [8, с. 226].

Окрім вищезазначеного, результати дослідження продемонстрували, що позитивні наслідки військової служби особливо актуальні для осіб, які були мобілізовані на службу у молодому віці (21 рік та молодші). Для багатьох з цих осіб (особливо матеріально незабезпечених) військова служба виступала в якості єдиного шляху до адаптивного функціонування у дорослому віці (швидка соціальна незалежність, поліпшення стосунків з батьками, доступ до державних освітніх програм). У структурованій обстановці військової служби вони були в змозі розвинути навички та ресурси, що дозволяли їм здійснити успішний перехід до дорослого життя [8, с. 227].

Незважаючи на своє важливе місце у дослідженні посттравматичного зростання серед військовослужбовців, вищезазначені дослідницькі праці Г. Елдера мали низку суттєвих недоліків. Перш за все вони базувалися на архівних даних, що неминуче призводило до втрати та викривлення значної кількості інформації. Також через значну тривалість лонгітюдного дослідження, розміри кінцевих вибірок військовослужбовців були значно обмеженими та виключали можливість перевірки деяких гіпотез.

Через вищезазначені обмеження шерегом науковців були здійснені дослідження, спрямовані на уточнення картини позитивних особистісних змін учасників бойових дій. Ці дослідження базувалися на кількісно розширених вибірках, використовували сучасний діагностичний інструментарій та вивчали ветеранів інших збройних конфліктів. Так, значуще дослідження в цьому контексті проведилося групою американських психологів під керівництвом Керолін Елдвін [5]. К. Елдвін прагнула розширити дослідження Г. Елдера та продемонструвати роль позитивних здобутків в якості медіаторів між впливом бойових дій, з одного боку, та симптомів ПТСР - з іншого. Дані для дослідження базувалися на широкомасштабному лонгітюдному

дослідженні ветеранів Другої світової війни та війни в Кореї, розпоча- тому в 1960-ті роки минулого століття. Загальна кількість дослідже- них ветеранів налічувала 1287 осіб.

Отримані результати підтвердили висновки попередніх дослі- джень – ветерани відзначали як бажані, так і не бажані аспекти сво- го перебування на військовій службі та участі у збройних конфлік- тах. Зокрема, статистичний обрахунок продемонстрував, що середнє значення для бажаних аспектів військової служби у ветеранів значно перевищувало середнє значення для небажаних аспектів (27,29 про- ти 6,82). Серед позитивних аспектів ветерани найчастіше відзначали отримання навичок долати неприємностей, підвищення самодисци- пліни, самостійності та самооцінки [5, с. 36]. Чоловіки розглядали цей період життя як такий, що надав їм можливість швидко подоросліша- ти, скріпити почуття власної гідності та розширити свої погляди на світ. Якісно проаналізувавши розповіді ветеранів щодо повідомлених позитивних аспектів, дослідники дійшли висновку, що бойовий дос- від прищеплював деяким людям певну стійкість до майбутніх стре- сорів. Порівняно з травмою, щоденні стресові події були незначними [5, с. 42]. Інші чоловіки говорили про свої дії на полі бою з гордістю і повідомляли, що могли б успішно командувати і захищати інших лю- дей. Вони вважали, що якщо змогли впоратися з війною, то зможуть впоратися з чим завгодно.

Ще одним дослідженням, що в когорті перших стало апелювати до позитивної сторони психотравми у військовослужбовців, може вва- жатися праця Алана Фонтани й Роберта Росенчека [10]. Їхнє дослі- дження стосувалося психологічних позитивних та негативних змін в результаті травматичного досвіду війни у В'єтнамі та вивчало дані 1198 колишніх військовослужбовців.

У результаті було підтверджено наявність позитивних особистіс- них змін серед учасників бойових дій у В'єтнамі. Ці зміни проявля- лися у формі самовдосконалення та були позитивно пов'язаними з більшістю видів психотравмуючих подій зони бойових дій. Єдиний виняток серед цих травматичних подій була участь у звірствах. Як зазначають автори, такі результати цілком закономірні, оскільки по- всюднє моральне засудження військових злочинів робило надзвичай- но важким отримання позитивних змін у результаті участі в таких діях [10, с. 494].

Окрім вищезазначеного, встановлено величину взаємозв'язку по- зитивних особистісних змін та травматичних переживань, перевірено існування лінійної залежності між психологічними змінами та дозою травматичного досвіду [10, с. 498]. Продемонстровано, що позитивні

особистісні зміни у деяких випадках відіграють важливу посередницьку роль між травматичним досвідом, з одного боку, та розвитком посттравматичного стресового розладу (ПТСР) - з іншого. Зокрема, позитивні зміни могли протидіяти та деякою мірою захищати від розвитку ПТСР [10, с. 497].

Що стосується досліджень, проведених безпосередньо після наукової концептуалізації посттравматичного зростання особистості, то важлива дослідницька робота була здійснена групою американських учених на чолі з Ш. Макгвен у 2006 році. В ній досліджувалася наявність посттравматичного зростання серед військовослужбовців учасників війни у Перській затоці (83 ветерани). За результатами було встановлено наявність значної частки посттравматичного зростання, яке проявилось в таких сферах як: покращення задоволеності життям та збільшення сили особистості [12].

Серед досліджень посттравматичного зростання у військовослужбовців особливу увагу науковці приділяли групі колишніх військовополонених. Така увага до цієї категорії осіб була обумовлена тим фактом, що саме колишні військовополонені відносяться до тієї групи військовослужбовців, які зазнають найбільш інтенсивного психотравмуючого впливу військового часу. Ці особи переживають ряд травматичних подій, що свідомо використовуються для підризу їхнього духу: небезпека втрати життя, голод, психологічне насильство та тортури, травми і смерть товаришів, втрата підтримки родини, одиночне ув'язнення, систематичне позбавлення основних потреб.

Проте, незважаючи на тяжкість описаного вище психотравмуючого досвіду, навіть у цій групі військовослужбовців спостерігалися певні позитивні зміни. Так, ще у 1980 році, група військових психіатрів під керівництвом Вільяма Следжа встановила, що 61,1% полонених американських пілотів під час війни у В'єтнамі повідомили про сприятливі психологічні зміни [20]. Ці зміни в першу чергу стосувалися сфери самооцінки та міжособистісних стосунків. Зокрема, колишні військовополонені вважали, що вони отримали більш глибоке уявлення про себе та інших, стали здатними чітко відрізняти важливе від тривіального та створили більш чітку концепцію пріоритетів життя (велика частка осіб змінила свою думку з приводу кар'єри та сім'ї) [20, с. 443]. Багато хто з військовополонених стверджував про збільшення можливості насолоджуватися життям [20, с. 442]. При цьому дослідники влучно зазначали, що ці позитивні зміни жодним чином не означають відсутність фактичної інвалідності (яка може бути наявною, а може і не бути в окремих осіб, які повідомили про отримання вигод від власного досвіду) [20, с. 443].

Ще одна група військових психологів та психіатрів під керівництвом Ненсі Спід, здійснюючи аналіз впливу травматичного досвіду військового полону під час Другої світової війни, відзначили, що 47% їхньої вибірки повідомили, що вони певним чином скористалися своїм досвідом перебування у військовому полоні. Здобутки, про які вони повідомляли, носили загальний характер і включали в себе підвищення цінування свободи та вдячності за її наявність, сильне почуття патріотизму. При цьому дослідники відзначили, що сприйняття позитивної сторони травматичного досвіду більшою мірою притаманне особам з вищим військовим рангом на момент захоплення, і значно менш проявлялося серед осіб, які мали алкогольні проблеми після репатріації [21, с. 151].

Знаковими в контексті дослідження посттравматичного зростання особистості військовополонених можуть вважатися праці відомої ізраїльської дослідниці травматичних наслідків бойових дій Захави Соломон. Протягом багатьох років вона вивчала психологічні наслідки військового полону учасників війни Судного Дня. Зокрема, в 1999 році, під її керівництвом було здійснено дослідження позитивних та негативних змін у житті ізраїльських військовослужбовців, які побували у полоні, та тих, які не мали подібного досвіду [19]. В результаті було встановлено, що незважаючи на значну кількість повідомлених негативних наслідків військового полону (за цим показником полонені значно перевищували контрольну групу), полонені ізраїльські військові також відзначали позитивну сторону власного досвіду та вважали, що довгострокові наслідки їхнього перебування в неволі були скоріше корисними, ніж шкідливими [19, с. 427]. Коли цих військовослужбовців попросили порівняти себе нинішнього з собою до війни, значний відсоток ветеранів повідомив про зростання особистої зрілості, підвищення почуття власної гідності та самовпевненості. Відзначалися також оптимістичніший погляд на життя, більша задоволеність своєю родиною та підвищення здатності відділяти головне від тривіального [19, с. 430].

На відміну від висновків Н. Спід, у дослідженні З. Соломон не було встановлено залежності між повідомленням позитивних змін та військовим рангом на момент потрапляння в полон – як офіцери, так і не офіцери повідомляли однакову кількість позитивних здобутків [19, с. 429]. Окрім цього, дослідження продемонструвало взаємозв'язок позитивних змін з долаючою поведінкою під час полону й соціальною підтримкою після повернення на батьківщину [19].

Незважаючи на значну кількість досліджень посттравматичного зростання серед військовослужбовців – учасників бойових дій, дослід-

ники і досі констатують, що в значній кількості аспектів природа та детермінанти цього зростання залишаються недостатньо зрозумілими. Зокрема, одним із найбільш проблематичних залишається питання про взаємозв'язок між інтенсивністю бойових дій та посттравматичним зростанням. Не до кінця зрозумілим є те, якої саме інтенсивності повинні бути стрес-чинники бойових дій, щоб слугувати основою для позитивної трансформації особистості.

Так, на сьогоднішній день можна виокремити дві основні точки зору на це питання. Зокрема, перша точка зору постулює наявність нелінійного співвідношення між інтенсивністю бойових дій та позитивними змінами в результаті їх переживання. Найчастіше цю залежність розглядають в якості квадратичної тенденції у формі перевернутої "U", тим самим припускаючи, що найвищий рівень посттравматичного зростання особистості характерний для проміжного рівня інтенсивності травматичного досвіду. Тобто, тільки помірні рівні травматичного стресу здатні мобілізувати потребу у використанні значних копінг ресурсів, і одночасно з цим не становити неподолану проблему для психіки особи та не призвести до почуття перевантаження. Ця точка зору є теоретично привабливою, оскільки співвідноситься з подібними залежностями в інших сферах психологічного функціонування. Зокрема, подібне співвідношення зазвичай спостерігається між переживанням тривоги та рівнем продуктивності [17]. У сфері посттравматичного зростання особистості емпіричну підтримку цій точці зору надали дослідження Паула Шнур, у результаті яких було встановлено, що помірний досвід бойових дій призводив до бажаніших ефектів з точки зору змін особистості, ніж низький чи занадто високий рівень травматичного досвіду [18].

Проте, незважаючи на теоретичну привабливість цього формулювання, низка наукових праць не змогла емпірично підтвердити вищезазначені висновки. Зокрема, дослідження групи американських психологів під керівництвом Керолін Елдвін не встановили наявності квадратичної тенденції у формі перевернутої "U" на вибірці ветеранів Другої світової війни [5]. Дослідники констатували, що всупереч очікуванням не встановлено жодних нелінійних взаємозв'язків між позитивними змінами та бойовим стресом, на противагу цьому виявлено лише статистично значущі лінійні.

Ці висновки значною мірою відображають другу точку зору на питання про взаємозв'язок між інтенсивністю бойових дій та посттравматичним зростанням, яка постулює, що вираженість позитивних змін прямо пропорційна силі травматичної події [5; 7]. Яскравим підтвердженням цієї точки зору, окрім вищезазначеного дослідження

К. Елдвін, може вважатися праця Г. Елдера та Е. Кліпп, у якій автори встановили лінійну залежність між бойовою експозицією та позитивними трансформаційними здобутками (підвищення самодисципліни, ширші перспективи в житті) [7].

Важливими у цьому контексті є результати дослідження А. Фонтани та Р. Росершека [10]. Дослідники прагнули поставити остаточну крапку у питанні про залежність посттравматичного зростання військовослужбовців від інтенсивності бойових дій. Для цього було проаналізовано взаємозв'язок між різними сферами позитивних особистісних змін військовослужбовців (солідарності з іншими, самовдосконалення тощо) та різними аспектами психотравмуючого бойового досвіду (безпосереднє бойове зіткнення, сприйняття загрози, смерть інших військовослужбовців тощо).

Проведений статистичний аналіз щодо перевірки лінійних та квадратичних тенденцій дозволив дійти висновку, що паралельно з існуванням очевидної та сильно вираженої лінійної тенденції у взаємозв'язку позитивних змін та травматичного досвіду, існує ще статистично значущий квадратичний взаємозв'язок між окремими сферами особистісних змін та певними категоріями бойового досвіду. Зокрема, проведений аналіз продемонстрував подібну квадратичну тенденцію взаємозв'язку в такій сфері особистісної зміни, як солідарність з іншими. Показники середніх значень для даної сфери особистісної зміни були найвищими при помірному рівні бойового впливу [10]. Такий характер взаємозв'язку дозволив дослідникам припустити, що помірна загроза для власного життя і здоров'я сприяла солідарності з іншими людьми до певної точки, але згодом, на найвищому рівні, ця загроза генерувала егоцентричні реакції виживання та придушувала соціоцентричні потяги.

Ще одним важливим і водночас заплутаним аспектом дослідження посттравматичного зростання серед військовослужбовців є його психологічні детермінанти. Так, нині активно досліджуються індивідуально-психологічні характеристики військовослужбовців та їх вплив на ймовірність появи посттравматичного зростання. Зокрема, численні емпіричні дослідження продемонстрували, що посттравматичне зростання статистично значуще пов'язане з екстраверсією, диспозиційним оптимізмом та відкритістю новому досвіду [9]. У дослідженні К. Петерсон продемонстровано взаємозв'язок між посттравматичним зростанням, з одного боку, та хоробрістю, силою духу та завзяттям - з іншого [16]. Окрім цього, значна кількість досліджень продемонструвала взаємозв'язок між внутрішньою релігійністю особистості та сприйняттям посттравматичного зростання [13; 14; 15]. Зокрема,

дослідники зазначають, що та міра, якою індивід черпає свої сили з яскраво вираженої системи вірувань, значно впливає на його здатність знаходити позитивний сенс в тяжких та негативних подіях життя. Релігійні особи часто використовують релігію у якості основи для знаходження своїх основних мотивів.

Що стосується соціально-психологічних детермінант посттравматичного зростання особистості, то дослідники неодноразово констатували, що вони відіграють не менш значущу роль. Так, в ряді досліджень продемонстровано статистично значущий позитивний зв'язок між збільшенням сприйняття соціальної підтримки та вищим рівнем посттравматичного зростання [15; 22].

Розгляд соціальної підтримки в якості детермінанти посттравматичного зростання особистості обумовлений декількома чинниками, ключовим серед яких є свідчення важливості сприйняття соціальної підтримки в якості психологічного буфера в стресових подіях життя [6]. Окрім цього, значний обсяг досліджень неодноразово демонстрував як прямі, так і опосередковані впливи соціальної підтримки на адаптивне реагування людей на різноманітні негаразди [19].

Першим дослідженням, яке розглянуло соціальну підтримку як безпосередню детермінанту посттравматичного зростання особистості було дослідження психолога з Каліфорнійського університету Кристал Парк. Дослідниця розглядала цю підтримку як ключову соціально-психологічну змінну у розвитку посттравматичного зростання та проаналізувала її вплив на вибірці студентів коледжу. В ході дослідження було встановлено, що результати посттравматичного зростання безпосередньо пов'язані з задоволеністю соціальною підтримкою. На думку автора, це пояснюється тим фактом, що соціально підтриманий індивід вважає себе потрібним і здатний через позитивний зворотній зв'язок знайти нові шляхи до відновлення й зростання [15].

Як важлива соціально-психологічна детермінанта, соціальна підтримка також не раз розглядалася у дослідженні посттравматичного зростання серед військовослужбовців, які побували у полоні. Акцент в цьому контексті робився на соціальну підтримку військовослужбовців після повернення на батьківщину. Дослідники відзначали, що ті соціальні реакції, які отримує військовослужбовець після повернення на батьківщину, можуть відігравати надзвичайно важливу роль у його подальшій реадaptaції та стати основою для позитивних особистісних змін. Так, результати дослідження З. Соломон продемонстрували, що соціальна підтримка та теплий прийом військовополонених на батьківщині позитивно пов'язані з повідомленими позитивними змінами [19]. Як зазначила дослідниця, такі результати є цілком за-

кономірними, оскільки реакції соціального середовища часто можуть дозволити коригувати емоційне переживання після травматичного примусу та навмисної жорстокості інших людей. Соціальне середовище може сприяти та заохочувати поступове пристосування військовополонених шляхом підтримки відновлення їх попередніх ролей у суспільстві, шляхом зміцнення їхнього почуття власної гідності й травмованого почуття приналежності, надаючи їм шанс розслабитися та поділитися своїм досвідом.

Ще одним важливим аспектом, на який слід звернути увагу, є гендерні відмінності та їх вплив на посттравматичне зростання особистості. Зокрема, в широкомасштабному дослідженні К. Парк було встановлено, що посттравматичне зростання значно більше проявляється у жінок порівняно з чоловіками. Так, при відповіді на запитання стандартизованого опитувальника “Stress-Related Growth Scale” середнє значення для жінок складало $M = 51.50$, водночас як для чоловіків – 45.73 . Ці результати мали стійку природу та виявилися відразу в декількох експериментах поспіль. Як припустила сама дослідниця, ця закономірність може бути обумовлена відмінностями в копінг-стратегіях, що зазвичай використовуються чоловіками і жінками [15].

Подібні результати були отримані у дослідженні Р. Тедескі та Л. Калхоун, проведеному з використанням іншої діагностичної методики. Зокрема, за результатами аналізу було встановлено, що середнє значення посттравматичного зростання у жінок ($M = 75.18$) є значно вищим порівняно з чоловіками ($M = 67.77$). Більше того, жінки продемонстрували не лише вищий рівень посттравматичного зростання в цілому, але також за кожною окремою сферою його прояву, окрім сфери «нові можливості» [22].

Висновки. Підсумовуючи викладений в роботі матеріал, можна констатувати, що на сьогодні в зарубіжній психології активно здійснюються дослідження посттравматичного зростання серед військовослужбовців – учасників бойових дій. Вони яскраво представлені в працях американських та ізраїльських психологів, тобто науковців тих країн, чиї збройні сили брали чи беруть активну участь у збройних протистояннях. Ці дослідження охоплювали ветеранів більшості збройних конфліктів ХХ століття – Друга світова війна, війна у Кореї, В’єтнамі та війна Судного дня.

Проте, незважаючи на значну кількість досліджень з цієї проблеми та багатоплановість накопиченого емпіричного матеріалу, дослідники і досі констатують, що в значній кількості аспектів природа та детермінанти посттравматичного зростання особистості є недостатньо зрозумілими. Зокрема, одним із найбільш проблематичних залишається

питання про взаємозв'язок між інтенсивністю бойових дій та посттравматичним зростанням. Не до кінця розкриті деякі аспекти індивідуально-психологічних та соціально-психологічних детермінантів цього явища. Окрім цього, незважаючи на виявлені певні тенденції до вищого прояву посттравматичного зростання особистості серед жінок, в контексті конкретно жінок-військовослужбовців подібні дослідження не проводились.

Перспективи подальших досліджень. Незважаючи на значні наукові напрацювання зарубіжних дослідників, здійснювати пряму екстраполяцію визначених ними закономірностей на вибірку військовослужбовців ЗС України, які брали участь у бойових діях на сході України, на нашу думку, є не зовсім правильним. Як влучно зазначав С. Моем “Пізнавати людей – взагалі не легка справа, а по-справжньому знати можна хіба своїх співвітчизників” [1, с. 230]. І з цим тяжко не погодитися. Особливості гібридної війни, що триває на сході України, створили нові умови ведення бойових дій та, як наслідок, багато в чому абсолютно специфічні види травматичного впливу. Окрім цього, реалії соціально-політичної ситуації в нашій країні, обумовили виникнення значної кількості непритаманних іншим конфліктам соціально-психологічних чинників реадаптації та психологічного відновлення учасників бойових дій.

Тому особливого значення набуває проведення широкомасштабного дослідження особливостей посттравматичного зростання серед військовослужбовців-учасників АТО. Для цього, на нашу думку, у найближчій перспективі слід здійснити адаптацію зарубіжних стандартизованих методик для вимірювання посттравматичного зростання. Саме наявність якісного та стандартизованого інструментарію є запорукою об'єктивних результатів майбутніх вітчизняних досліджень. Окрім цього, використання уніфікованого інструментарію дозволить здійснити крос-культурні порівняння отриманих даних та значно розширити загальнопсихологічне розуміння посттравматичного зростання серед військовослужбовців-учасників бойових дій.

Список використаних джерел

1. Моем В. С. Місяць і мідяки; На жалі бритви: Романи / В. С. Моем. – К. : Дніпро, 1989. – 574 с. – (Зарубіж. проза ХХ ст.).
2. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / [ред. кол. : В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 248 с.

3. Чачко С. Л. Проблема посттравматического роста: попытка теоретического анализа / С. Л. Чачко // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, 2010. – Том 15, Випуск 11. – С. 140–148.

4. Шелюг О. А. Багатовимірність феномену посттравматичного росту: біологічний, психологічний та соціокультурний складники особистісних трансформацій / О. А. Шелюг // Психологія і особистість. – 2014. – № 1. – С. 112–129.

5. Aldwin C. M. Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? / C. M. Aldwin, M. R. Levenson, A. Spiro // Psychology and aging. – 1994. – № 9. – P. 34–44.

6. Cohen S. Stress, social support, and the buffering hypothesis / S. Cohen, T. Wills // Psychological Bulletin. – 1985. – № 98. – P. 310–357.

7. Elder G. H. Combat experience and emotional health: Impairment and resilience in later life / G. H. Elder, E. C. Clipp // Journal of personality. – 1989. – № 57. – Vol. 2. – P. 311–341.

8. Elder G. H. Turning points in life: The case of military service and war / G. H. Elder, C. Gimbel, R. Ivie // Military Psychology. – 1991. – № 3. – P. 215–231.

9. Erbes C. Posttraumatic Growth among American Former Prisoners of War / C. Erbes, R. Eberly, T. Dikel, E. Johnsen, I. Harris, B. Engdahl // Traumatology. – 2005. – № 11. – Vol. 4. – P. 285–295.

10. Fontana A. Psychological benefits and liabilities of traumatic exposure in the war zone / A. Fontana, R. Rosenheck // Journal of Traumatic stress. – 1998. – № 11. – Vol. 3. – P. 485–503.

11. Linley P. A. Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review / P. A. Linley, S. Joseph // Journal of Traumatic Stress. – 2004. – № 1. – Vol. 17. – P. 11–21.

12. Maguen S. Posttraumatic growth among Gulf War I veterans: The predictive role of deployment-related experiences and background characteristics / S. Maguen, D. S. Vogt, L. A. King, D. W. King, B. T. Litz // Journal of Loss and Trauma. – 2006. – № 11. – Vol. 5. – P. 373–388.

13. Park C. L. Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants / C. L. Park, L. H. Cohen, L. Herb // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – № 59. – P. 562–574.

14. Park C. L. Religious and nonreligious coping with the death of a friend / C. L. Park, L. H. Cohen // Cognitive Therapy and Research. – 1993. – № 17. – P. 561–577.

15. Park C. L. Assessment and prediction of stress related growth / C. L. Park, H. C. Lawrence, R. L. Murch // Journal of personality. – 1996. – № 64. – Vol. 1. – P. 71–105.

16. Peterson C. Strengths of character and posttraumatic growth / C. Peterson, N. Park, N. Pole, W. D'Andrea, M. E. Seligman // Journal of traumatic stress. – 2008. – № 21. – Vol. 2. – P. 214–217.

17. Sanders A. F. Toward a model of stress and human performance / A. F. Sanders // Acta Psychologica. – 1983. – № 53. – P. 61–97.

18. Schnurr P. Change in MMPI scores from college to adulthood as a function of military service / P. Schnurr, S. Rosenberg, M. Friedman // Journal of Abnormal Psychology. – 1993. – № 102. – P. 288–296.

19. Solomon Z. Positive and negative changes in the lives of Israeli former prisoners of war / Z. Solomon, M. A. Waysman, Y. Neria, A. Ohry, J. Schwarzwald, M. Wiener // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 1999. – № 18. – Vol. 4. – P. 419–435.

20. Sledge W. H. Self-concept changes related to war captivity / W. H. Sledge, J. A. Boydston, A. J. Rabe // *Archives of General Psychiatry*. – 1980. – № 37. – Vol. 4. – P. 430–443.

21. Speed N. Posttraumatic stress disorder as a consequence of the prisoner of war experience / N. Speed, B. E. Engdahl, J. Schwartz, R. E. Eberly // *Journal of Nervous and Mental Disease*. – 1989. – № 177. – P. 147–153.

22. Tedeschi R. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of Traumatic Stress*. – 1996. – Vol. 9. – P. 455–471.

23. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Psychological Inquiry*. – 2004. – № 1. – Vol. 15. – P. 1–18.

References transliterated

1. Moem V. S. Misjac' i midjaky; Na zhali brytvy: Romany / V. S. Moem. – K. : Dnipro, 1989. – 574 s. – (Zarubizh. proza XX st.).

2. Psihologichna dopomoga osobam, jaki berut' uchast' v antyterorystychnij operacij: materialy mizhvidom. nauk.-prakt. konf. (Kyjiv, 30 berez. 2016 r.): u 2 ch. / [red. kol.: V. V. Chernjej, M. V. Kostyc'kyj, O. I. Kudermyna ta in.]. – Kyjiv: Nac. akad. vnutr. sprav, 2016. – 248 s.

3. Chachko S. L. Problema posttravmatyčeskogo rosta: popytka teoretičeskogo analiza / S. L. Chachko // *Visnik Odes'kogo nacional'nogo universitetu im. I. I. Mechnikova*, 2010. – Tom 15, Vipusk 11. – S. 140–148.

4. Sheljug O. A. Bagatovymirnist' fenomenu posttravmatyčnogo rostu: biologičnyj, psihologičnyj ta sociokul'turnyj skladnyky osobystisnyh transformacij / O. A. Sheljug // *Psihologija i osobystist'*. – 2014. – № 1. – S. 112–129.

5. Aldwin C. M. Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? / C. M. Aldwin, M. R. Levenson, A. Spiro // *Psychology and aging*. – 1994. – № 9. – P. 34–44.

6. Cohen S. Stress, social support, and the buffering hypothesis / S. Cohen, T. Wills // *Psychological Bulletin*. – 1985. – № 98. – P. 310–357.

7. Elder G. H. Combat experience and emotional health: Impairment and resilience in later life / G. H. Elder, E. C. Clipp // *Journal of personality*. – 1989. – № 57. – Vol. 2. – P. 311–341.

8. Elder G. H. Turning points in life: The case of military service and war / G. H. Elder, C. Gimbel, R. Ivie // *Military Psychology*. – 1991. – № 3. – P. 215–231.

9. Erbes C. Posttraumatic Growth among American Former Prisoners of War / C. Erbes, R. Eberly, T. Dikel, E. Johnsen, I. Harris, B. Engdahl // *Traumatology*. – 2005. – № 11. – Vol. 4. – P. 285–295.

10. Fontana A. Psychological benefits and liabilities of traumatic exposure in the war zone / A. Fontana, R. Rosenheck // *Journal of Traumatic stress*. – 1998. – № 11. – Vol. 3. – P. 485–503.

11. Linley P. A. Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review / P. A. Linley, S. Joseph // *Journal of Traumatic Stress*. – 2004. – № 1. – Vol. 17. – P. 11–21.
12. Maguen S. Posttraumatic growth among Gulf War I veterans: The predictive role of deployment-related experiences and background characteristics / S. Maguen, D. S. Vogt, L. A. King, D. W. King, B. T. Litz // *Journal of Loss and Trauma*. – 2006. – № 11. – Vol. 5. – P. 373–388.
13. Park C. L. Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants / C. L. Park, L. H. Cohen, L. Herb // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1990. – № 59. – P. 562–574.
14. Park C. L. Religious and nonreligious coping with the death of a friend / C. L. Park, L. H. Cohen // *Cognitive Therapy and Research*. – 1993. – № 17. – P. 561–577.
15. Park C. L. Assessment and prediction of stress related growth / C. L. Park, H. C. Lawrence, R. L. Murch // *Journal of personality*. – 1996. – № 64. – Vol. 1. – P. 71–105.
16. Peterson C. Strengths of character and posttraumatic growth / C. Peterson, N. Park, N. Pole, W. D'Andrea, M. E. Seligman // *Journal of traumatic stress*. – 2008. – № 21. – Vol. 2. – P. 214–217.
17. Sanders A. F. Toward a model of stress and human performance / A. F. Sanders // *Acta Psychologica*. – 1983. – № 53. – P. 61–97.
18. Schnurr P. Change in MMPI scores from college to adulthood as a function of military service / P. Schnurr, S. Rosenberg, M. Friedman // *Journal of Abnormal Psychology*. – 1993. – № 102. – P. 288–296.
19. Solomon Z. Positive and negative changes in the lives of Israeli former prisoners of war / Z. Solomon, M. A. Waysman, Y. Neria, A. Ohry, J. Schwarzwald, M. Wiener // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 1999. – № 18. – Vol. 4. – P. 419–435.
20. Sledge W. H. Self-concept changes related to war captivity / W. H. Sledge, J. A. Boydston, A. J. Rabe // *Archives of General Psychiatry*. – 1980. – № 37. – Vol. 4. – P. 430–443.
21. Speed N. Posttraumatic stress disorder as a consequence of the prisoner of war experience / N. Speed, B. E. Engdahl, J. Schwartz, R. E. Eberly // *Journal of Nervous and Mental Disease*. – 1989. – № 177. – P. 147–153.
22. Tedeschi R. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of Traumatic Stress*. – 1996. – Vol. 9. – P. 455–471.
23. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Psychological Inquiry*. – 2004. – № 1. – Vol. 15. – P. 1–18.

Abstract

Osodlo V. I.,

Doctor of Psychological Sciences, Professor

Zubovskyy D. S.,

scientific correspondent of age and
psychophysiology laboratory

POSTTRAUMATIC GROWTH OF COMBATANTS PERSONAITY: CURRENT STATE AND PERSPECTIVES

The paper presents a theoretical analysis of the current state of scientific understanding of the phenomenon of combatants post-traumatic personal growth. The key empirical outcomes of this issue in the scientific research of American and Israeli scientists are highlighted and critically analyzed. The present empirical phenomenon of posttraumatic growth among prisoners were also analysed. In addition to the above the most problematic moments in the modern scientific understanding of post-traumatic personal growth troops the question of individual psychological and socio-psychological determinants of post-traumatic growth, the correlation of this growth with the intensity of the combat actions is highlighted. In particular, establishes the unsolved question of interconnection of posttraumatic growth military personnel with the intensity of the combat actions. In addition, analyzes of modern scientific papers devoted to the study of individual psychological (dispositional optimism, enestraversiya, openness to new experiences, religiosity) and social and psychologic (social support) determinants of posttraumatic growth of soldiers' individual. The gender differences and their impact on posttraumatic growth are separately seated.

The further ways of development of scientific problems in native psychological researches are outlined and noted the importance of studying posttraumatic growth among the Armed Forces of Ukraine, who participated in the combats in eastern Ukraine.